

СОЦІАЛЬНИЙ КАПІТАЛ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ

Скібіцька О.В.,

кандидат економічних наук, доцент

Заярнюк О.В.

Кіровоградський національний технічний університет

Парадокс сучасної ситуації полягає в тому, що існує явна невідповідність між можливостями економічного зростання (величезним природно-ресурсним потенціалом України, високим рівнем інтелектуального потенціалу суспільства, унікальним геополітичним розташуванням) і реальним станом національної економіки. Отже, важливим завданням на сьогодні є дослідження перешкод, які стають на заваді соціально-економічного піднесення України. Однією з них, на наш погляд, є проблема неготовності українського суспільства до сприйняття і творення змін, відсутність механізмів зміцнення адаптованості населення до ринкових умов економічного життя, низький рівень соціальної довіри. Виходячи з цих позицій, питання дослідження соціального капіталу та його впливу на процес формування інноваційної моделі розвитку української держави є на сьогодні гостро актуальним питанням.

Зарубіжний досвід переконливо свідчить, що головною рушійною силою інноваційної економіки є всебічний розвиток людського капіталу. Так, за розрахунками Всесвітнього банку, в складі національного багатства США основні виробничі фонди (будівлі, споруди, машини, обладнання) складають лише 19%, природні ресурси – 5%, а людський капітал – 76%. В Західній Європі відповідні показники – 23, 2 і 74%; в Росії – 10, 40 і 50% [2, с. 3].

Різні аспекти забезпечення економічного зростання на основі інноваційного розвитку, ефективного використання людського чинника досліджувалися і представлені у працях багатьох вітчизняних науковців, а саме таких, як В.М. Геєць, О.А. Грішнова, М.І. Долішній, С.І. Дорогунцов, В.І. Куценко, Е.М. Лібанова, М.В. Семикіна, А.А. Чухно та інших.

Разом з тим чимало аспектів проблеми забезпечення економічного зростання в Україні на сьогодні все ще залишаються недостатньо вивченими. Зокрема, існує потреба в дослідженні взаємозв'язку та взаємовпливу соціального і людського капіталу, потребує уточнення визначення поняття соціального капіталу, вивчення його в контексті економічного зростання.

Цілями нашого дослідження є спроба з'ясування сутності поняття соціального капіталу, визначення ролі соціального капіталу у процесі економічної розбудови в Україні, дослідження стану соціального капіталу в нашій державі, розробка рекомендацій щодо напрямків зміцнення позитивного соціального капіталу.

Одним з дослідників проблеми управління соціальним капіталом є відомий філософ Ф. Фукуяма. Вивчення соціального капіталу він проводив в тісному взаємозв'язку з капіталом людським. На думку Ф. Фукуяма поняття людського капіталу – „це певною мірою здатність людей спілкуватися один з одним, яка має важливе значення не тільки для господарської активності, але взагалі для всіх аспектів суспільного життя” [3, с. 129]. Автор включає соціальні зв'язки і соціальну довіру до складу людського капіталу суспільства. При цьому він справедливо наголошує, що „суспільства з достатнім суспільним капіталом у процесі розвитку технології та ринків здатні скоріше сприйняти нові організаційні форми, ніж ті, що відчують його нестачу” [3, с. 140].

Інший дослідник Р. Патнем, на відміну від попереднього автора відокремлює поняття „соціальний капітал” і „людський капітал” і дає таке визначення соціального капіталу: „по аналогії з фізичним і людським капіталом, втіленим у знаряддях праці і навчанні, які підвищують індивідуальну продуктивність, соціальний капітал стосується таких елементів суспільної організації, як соціальні зв'язки (мережі), норми і довіра (networks, norms, trust),

що створюють умови для координації і кооперації заради взаємної вигоди. Соціальний капітал збільшує віддачу від інвестування в капітал фізичний і людський” [4, с. 78].

Колеман Дж. використовував поняття соціального капіталу для характеристики соціальних мереж. На його думку, соціальний капітал є продуктом різних асоціацій (сім’ї, профспілок, фірм, державних органів влади), а його функція полягає у наданні колективного ресурсу кожному його члену [5]. Таким чином, соціальний капітал підвищує індивідуальні здібності людини, тобто сприяє реалізації людського потенціалу індивіда, перетворенню його на капітал.

Бурд’є П. визначив соціальний капітал як своєрідний ресурс у вигляді соціального статусу, владних повноважень, від якого індивід має певні можливості і переваги [6].

На нашу думку, поняття „соціальний капітал” і „людський капітал” не можна ототожнювати, хоча безперечним є їх взаємний вплив. Соціальний капітал тісно пов’язаний з поняттям соціальної довіри, соціальної справедливості, міцністю зв’язків всередині суспільства, між суспільством і державою. Високий розвиток позитивного соціального капіталу характерний для країн, де панує демократія, соціальна справедливість, домінують норми закону, де більшість людей задоволена своїм становищем в суспільстві. І навпаки, чим більше в країні знедолених – безробітних, бідних, соціально незахищених – свого роду „не громадян”, людей, що опинилися поза суспільним життям, тим більшим є ризик соціальної нестабільності, розвитку злочинності, корупції, накопичення негативного соціального капіталу. Соціальний капітал є джерелом досягнення синергетичного ефекту від колективної креативності, тому для успішних соціально-економічних перетворень потрібен високий рівень позитивного соціального капіталу.

Аналіз стану соціальної сфери в Україні засвідчує недостатній рівень розвитку громадянського суспільства і правової держави, низький рівень соціального контролю стосовно дотримання конкуренції як універсального принципу соціального розвитку. Сучасному українському суспільству притаманні соціальна розрізненість, слабкість державних інституцій (переважання сили над правом, подвійні стандарти, корупція, бюрократія), нестійкість моральних норм (поведінка не по закону, а за ”поняттями”, нелегітимне збагачення). Все це – головні перешкоди на шляху переходу на інноваційний шлях розвитку, який забезпечує реалізацію інтелектуального потенціалу суспільства.

Деінституалізація колишніх базових елементів політики, економіки, культури, хронічне запізнення процесів становлення нових інститутів та їх недосконалість зумовили кризові явища трансформаційного періоду в Україні. Відсутність надійних правових і соціальних механізмів захисту населення, зокрема малозабезпечених його верств – пенсіонерів, інвалідів, багатодітних сімей; зубожіння більшості людей; майнова і соціальна нерівність, яка утворилася внаслідок несправедливого перерозподілу загальнодержавної власності; крайня поляризація населення за рівнями доходів; неадекватність оплати праці в держбюджетній сфері; падіння престижу праці освітян, науковців, лікарів, військовослужбовців, криміналізація тощо є лише частиною переліку чинників, що зумовлюють соціальну напруженість, сприяють накопиченню негативного соціального капіталу в Україні.

Глибина розшарування в українському суспільстві є катастрофічною. Наприклад, співвідношення доходів багатих і найбідніших верств населення у Китаї становить 7:1, у країнах ЄС – 5-7: 1, в Японії 4,3:1, а в Україні – 30:1 [7 с. 5]. Така соціальна поляризація здійснює вкрай негативний вплив на формування і реалізацію людського капіталу. Зубожіння значної частини нашого населення позбавляє молодь з бідних сімей отримати високий рівень освіти і професійної підготовки, необхідний для сучасного ринку праці, різко погіршує фізичне і духовне здоров’я низькооплачуваних груп працюючого населення, призводить до скорочення тривалості життя.

Соціальна поляризація багато в чому обумовлюється низькою часткою доходів найманих працівників у ВВП. Це в свою чергу руйнує стимули до прояву творчої активності

працівників, перешкоджає професійному зростанню, знецінює людський капітал. Результати наших досліджень свідчать, що низька оплата праці, залишковий принцип фінансування бюджетної сфери не сприяє тривалому розвитку творчої праці, зокрема у науково-освітній сфері на високому рівні, якого потребує українська держава.

Як справедливо зазначає відомий вітчизняний науковець, член-кореспондент НАН України Е.М. Лібанова, „абсолютно неприпустимою є ситуація, при якій 70-80% працівників бюджетної сфери отримують заробітну плату в межах мінімального рівня, це практично не дозволяє формуватися прошаркам середнього класу, яких має постачати саме бюджетна сфера: освіта, охорона здоров'я, наука, культура” [8, с. 211].

Відсутність в Україні середнього класу є однією з причин низької інвестиційної активності, гальмування процесу економічного зростання. Дослідження, які провели американські економісти Венерис Дж. і Гупта Д. [9] переконливо доводять, що саме заощадження, які здійснює середній клас, а не найбагатші прошарки суспільства, є основним джерелом внутрішніх інвестицій. Одна з причин цього в тому, що заощадження найбагатших верств населення легко стають тіншовими і вивозяться за кордон, а середній клас не має таких можливостей. Таким чином, поляризація доходів і „розмивання” середнього класу призводять до падіння внутрішньої інвестиційної активності. Статистика підтверджує, що обсяг інвестицій в основний капітал за період з 1990 по 2000 рр. знизився в Україні майже в п'ять разів.

Недосконала державна політика регулювання доходів працівників бюджетної сфери, неспроможність держави гарантувати повною мірою реалізацію творчих потенцій людини сприяє наростанню обсягів зовнішньої трудової міграції. Трудова міграція з України має передусім економічну мотивацію. Основними причинами виїзду трудоактивного населення за кордон є низький рівень зарплати в країні взагалі і за фахом зокрема, відсутність роботи за спеціальністю або за місцем проживання тощо. Сьогодні понад сім мільйонів українців працюють за кордоном. З них 51,7% – чоловіки, 48,3% – жінки. Найчисленніша вікова група – 17-27 років (41,7%). Тих, кому 28-38 і 39-49 років – відповідно 28,3 і 26,7%. Більшість мігрантів має вищу освіту – 36,7%, незакінчену вищу – 13,3, середню спеціальну – 26,7, середню – 15%. Останнім часом спостерігається виїзд за кордон цілих сімей, особливо з дітьми дошкільного віку [10, с. 10]. Схильність до трудової міжнародної міграції виявляють представники різних соціальних груп населення: самозайняті (39,2%); кваліфіковані робітники (30,2%); науковці, вчителі, медики (27,7%); фахівці промисловості (23,7%); безробітні (23,4%); службовці підприємств (22,5%); підприємці (17,4%); студенти випускних курсів (16,8%). Загалом, дослідження особливостей міграційної поведінки населення свідчать, що найвищу готовність до виїзду за кордон виявляють особи з високим рівнем освіти (науковці, викладачі вищих навчальних закладів та ін.), спеціалісти різного профілю і кваліфіковані робітники. Переважають серед потенційних мігрантів особи оптимального працездатного віку, орієнтовані на значне покращення власного добробуту і соціального статусу [11]. Така ситуація в суспільстві не сприяє формуванню позитивного соціального капіталу, несе в собі пряму загрозу руйнування людського капіталу і ускладнення переходу на інноваційний шлях розвитку економіки.

Однією з тривожних тенденцій розвитку українського суспільства є посилення деформації шлюбно-сімейних процесів, яке спостерігається в останні роки. Нинішній стан сім'ї як головного соціального інституту можна характеризувати як кризовий. Статистика свідчить, що в Україні розпадається 51-55% новостворених сімей. За кількістю розлучень наша держава посідає третє місце в світі. Кількість позашлюбних народжень за останнє десятиріччя зросла майже удвічі, сьогодні кожна п'ята новонароджена дитина в Україні народжується поза шлюбом. Починаючи з 1989 р. в Україні спостерігається зниження коефіцієнта народжуваності, який нині становить 7,8‰. Сім'ї з однією дитиною становлять 26%, з двома – 14%, з трьома – лише 2% [10, с. 10]. Головною причиною низького рівня

народжуваності, який не забезпечує навіть простого відтворення поколінь є те, що народження однієї дитини підвищує рівень бідності майже вдвічі.

Поширення бідності в Україні створює перешкоди економічним реформам і соціальному прогресу, є однією з причин зростання злочинності. Так, за період з 1985 р. по 1995 р. коефіцієнт злочинності (кількість злочинів на 100 тис. чол. населення) в Україні зріс з 615 до 1246, тобто більше, ніж удвічі. Водночас, позитивно, що за 1995-2003 рр. в Україні цей показник знизився на 4,0% і становив у 2003 р. 1194 злочини на 100 тис. населення [12, с. 525]. Разом з тим, публікації в засобах масової інформації, наші спостереження, результати досліджень українських вчених свідчать про те, що серед соціально активної частини населення спостерігається тенденція до поширення економічних правопорушень. Так, дослідження рівня поширеності негативних соціальних установок, проведене Івановою Т.В. [13, с. 258-259] на прикладі Сумської області показало, що правопорушення в економічній сфері та різні форми непокори владі притаманні поведінці більшості молодих чоловіків з вищою освітою. Результати наших соціологічних опитувань засвідчують, що такі варіанти девіантної поведінки, як незаконний провіз товарів через кордон, ухилення від сплати податків, крадіжки державного майна характерні для 40-50% опитаних представників малого та середнього бізнесу Кіровоградської області. Через низький рівень матеріальної забезпеченості серед працівників бюджетної сфери поширюються корупція, хабарництво, побори і підношення на всіх ланках системи. Так, близько половини опитаних нами лікарів, вчителів, викладачів вищої школи вважає для себе припустимими одержання хабарів.

Згідно даних, опублікованих „Тренсперенсі Інтернешнл” за 2001 р. Україна входить до десятка найбільш корумпованих країн світу [14, с. 24]. До найбільш корумпованих сфер державної діяльності належать державні замовлення і закупки, приватизація об'єктів державної власності, митне оформлення імпортованих і експортних товарів, збір податків, порушення та припинення карних справ тощо.

Найважливішим чинником формування інститутів громадянського суспільства, фактором, що сприяє нагромадженню позитивного соціального капіталу в країнах розвинутої ринкової економіки є соціальне партнерство. Як загальноприйнятий спосіб регулювання трудових відносин, соціальне партнерство характеризується рівноправністю сторін в процесі узгодження інтересів партнерів, соціальних груп, взаємодією на принципах довіри, соціальної відповідальності за розв'язання актуальних проблем соціально-економічного розвитку організації. На жаль, поки що в Україні соціальне партнерство не отримало достатнього розвитку. Суттєвим недоліком залишається нестача ринкового мислення найманих працівників, недостатнє усвідомлення своїх прав у трудових відносинах.

Побоювання втратити роботу веде до замовчувань про існування низки чинників морально-етичного походження, які посилюють соціальну незахищеність. Йдеться про ознаки своєрідної корупції у профспілковому русі. Проголошуючи як завдання тиск на керівників з метою принципового відстоювання інтересів найманих працівників, на практиці профспілкові комітети нерідко виступають з керівниками в одній команді, підтримуючи, передусім, інтереси адміністрації. За експертними оцінками, а також думкою кожного п'ятого респондента, саме зручна “одноставність” адміністрації та профспілкових лідерів породжує формалізм у роботі профспілкових комітетів досліджуваних нами підприємств бюджетної сфери, пасивність та безініціативність членів профкомів, їх небажання вступати в конфлікт з керівництвом. Все це стає істотними перешкодами на шляху ефективного захисту законних прав та інтересів найманих працівників, породжує зневіру у можливості профспілок. Результати досліджень Ю.Д. Петрова засвідчують, що реальні можливості захистити профспілкою інтереси працівників визнають лише 6,9% найманих працівників установ ринкової інфраструктури, а 38,7% – переконані, що „сьогодні це неможливо, оскільки профком обирається з подачі керівництва і залежить від нього” [15, с. 10].

Таким чином, можна стверджувати, що соціальне партнерство сьогодні в Україні переважно має деструктивні і регресивні форми, коли домінуючою засадою є силові методи

й „кланова солідарність”. Це, в свою чергу не зміцнює, а навпаки, руйнує соціальний капітал. Такий висновок підтверджують дослідження вітчизняних вчених. Так, на думку Подчиньонові Т.О. [16, с. 181] „для сучасного українця найважливішими є цінності сім’ї та дружби”, а „це не сприяє зростанню рівня соціальної довіри, адже людина замикається в кланових інтересах, не може вийти на рівень не тільки національно-державних, але й загальнолюдських цінностей”. Водночас, на нашу думку, саме взаємна довіра робить більш легітимними відносини в суспільстві, завдяки їй підвищується рівень співробітництва людей в межах певного колективу заради виконання спільної роботи, що врешті веде до економічного зростання. І навпаки, в суспільстві, де довіряють лише своїй сім’ї і не схильні до кооперації з іншими індивідами, спостерігається економічна стагнація. Академік НАН України Геєць В. справедливо наголошує на тому, що в сучасному українському суспільстві на зміну ознакам партійності прийшли такі, як належність до того чи іншого угруповання, регіону [17, с. 6]. На його думку, таке становище „звужує можливості щодо отримання елітарної і звичайної освіти” для осіб, які не входять до того іншого угруповання.

Спробою знайти критерій, який відображає динаміку реального розвитку суспільства, можна назвати відомий індекс людського розвитку (ІЛР), який синтезує такі індикатори, як середня тривалість життя, рівень освіти, доход на душу населення. Останніми роками ІЛР враховує також розвиток демократії в країні. На жаль, за цим рейтингом Україна у 2003 р. посіла 70-те місце серед 177 країн світу. Водночас, Польща займає 37 місце, інші постсоціалістичні країни: Росія – 57-ме, Білорусія – 62-ге [18]. У щорічному звіті американської неурядової організації Freedom House, яка визначає рейтинг країн за рівнем політичних прав та громадянських свобод, Україна в 2003 р. була названа „частково вільною” в числі 5 країн пострадянського простору .серед яких – Вірменія, Грузія, Росія та Молдова [19, с. 20].

Російський вчений Іванов Н. [20, с. 30], порівнюючи окремі аспекти розвитку соціального капіталу з індексом людського розвитку деяких країн, робить справедливий висновок про те, що „перші місця за ІЛР займають не ті країни, які через свою глобальну фінансову могутність володіють рекордно високим рівнем ВВП на душу населення, а ті, де найсильніша взаємна довіра, майже відсутня корупція, домінують норми закону і більш рівномірно розподіляються доходи”, а саме – Швеція, Канада, Австралія. Наступними в цьому списку є США, Японія. Їм дещо поступаються Норвегія, Фінляндія, Швейцарія, Франція, Великобританія, Німеччина, Італія. Відомий вчений Іноземцев В.Л. переконливо доводить, що соціально орієнтований розподіл доходів, ефективна соціальна політика, спрямована на подолання бідності і підтримку середнього класу є одним з вирішальних факторів економічного піднесення і забезпечення високого рівня конкурентоспроможності економіки країн Західної Європи.

Таким чином, накопичення соціального капіталу, на наш погляд, має набагато більше значення, ніж накопичення капіталу фізичного, а втрата соціального капіталу – довіри і зв’язків всередині суспільства – має катастрофічні наслідки, які не можна порівняти з втратою фізичного капіталу. Такі пріоритети соціального розвитку, як зміцнення і розширення соціальних зв’язків, створення клімату законності і взаємної довіри, вкрай важливі не лише для успішного економічного зростання, але – в контексті глобалізації – і для збереження національної ідентичності і державної цілісності.

Створення інституціональної структури, здатної забезпечити надійний захист права власності та ефективне регулювання ринку праці, зміцнення адаптованості населення до ринкових умов, формування середнього класу, ліквідація бідності, всебічна підтримка сім’ї як головного соціального інституту, який знижує загальну нестабільність і виступає опорою становлення індивідуальності, „економічної людини” та „людини творчої”, подолання злочинності і корумпованості влади сприятиме, на наш погляд, зміцненню позитивного соціального капіталу в Україні, ефективному використанню і нагромадженню людського капіталу та економічному зростанню.

У підсумку потрібно зазначити, що знайти шляхи для збільшення економічних можливостей України, спираючись на той рівень розвитку соціального капіталу, який нині є в нашій державі, на наш погляд, дуже проблематично, тому, очевидно, перспективи подальших розвідок в дослідженні питання розвитку соціального капіталу полягають у виявленні різних аспектів цього розвитку, забезпеченні процесу піднесення рівня соціальної довіри, здійсненні порівняльного аналізу розвитку соціального капіталу в постсоціалістичних країнах та в Україні, розробці підходів до подолання слабкостей і вирішення суперечностей у процесі здійснення соціальних та економічних трансформацій.

Література

1. Пахомов Ю., Білорус О., Філіпенко А., Шнирков О. та ін. Потрібно сформувати антикризову систему державного менеджменту // Урядовий кур'єр. – 2003. – № 33. – С. 5.
2. Майбуров И. Эффективность инвестирования и человеческий капитал в США и России // МЭ и МО. – 2004. – № 4. – С. 3-13.
3. Фукуяма Ф. Доверие. Социальные добродетели и созидание благосостояния // Новая волна постиндустриализма на Западе. Антология / Под ред. В.Л. Иноземцева. – М., 1999. – С. 129.
4. Патнэм Р. Процветающая комьюнити, социальный капитал и общественная жизнь // МЭ и МО. – 1995. – № 4. – С. 78-80.
5. Coleman J. // Social Capital in the Creation of Human Capital American Journal of Sociology. – 1998. – Vol. 94.
6. Бурдые П. Социология политики. – М., 1993. – С. 57.
7. Папієв М. Світовий досвід застосування соціальних стандартів // Економіка України. – 2004. – № 1. – С. 4-8.
8. Лібанова Е.М. Формування середнього класу – наріжний камінь державної стратегії соціально-економічного розвитку // Наше гасло. – 2004. – № 1-2. – С. 210-211.
9. Journal of Political Economy. – 1986. – № 4. – Р. 882.
10. Демографічну кризу можна подолати, якщо...// Освіта України. – 2005 – № 10. – С. 10.
11. Ноджак Л.С. Демографічні та соціально-економічні чинники формування і використання інтелектуального потенціалу за ринкових перетворень / автореф. дис. на здобуття наукового ступеня к.е.н. – Львів. – 2003. – 20 с.
12. Статистичний щорічник України за 2003 рік. – К.: „Консультант”, 2004. – 632 с.
13. Іванова Т.В. Цінності у контексті зміни соціальних пріоритетів // Наше гасло. – 2004. – № 1-2. – С. 254-259.
14. Глобальна доповідь про корупцію 2001. „Тренсперенсі Інтернешнл”. – С. 24.
15. Петров Ю.Д. Регулювання соціально-трудова відносин в умовах перехідної економіки / автореф. дис. на здобуття наукового ступеня к.е.н. – Київ. – 2004. – 20 с.
16. Подчиньонова Т.О. Методологічні особливості вивчення трансформацій пострадянського суспільства (аспект соціальної довіри) // Наше гасло. – 2004. – № 1-2. – С. 179-182.
17. Геєць В. Характер перехідних процесів до економіки знань // Економіка України. – 2004. – № 5. – С. 4-13.
18. Добре там, де нас немає // Голос України. – 2004. – 20 липня.
19. Чухно А.А. Актуальні проблеми стратегії економічного і соціального розвитку на сучасному етапі // Економіка України. – 2004. – № 5. – С. 14-23.
20. Иванов Н. Человеческий капитал и глобализация // МЭ и МО. – 2004. – № 9. – С. 19-31.